

«WZYWAŁEM W. M. MEGO MCZIWEGO PANA DO DOMU PŁACZU...»: ЩЕ РАЗ ПРО ДЕНЬ ПОХОВАННЯ КНЯЗЯ ОЛЕКСАНДРА ОСТРОЗЬКОГО

Минувшина роду Острозьких, хоч і має багату історіографію, досі не позбавлена загадок, різноголосих суджень¹. Чимало з того так і залишиться в сутінках непевного, а щось із часом вийде на світло, покаже своє неприкрите обличчя. Серед неймовірно складних питань, які постають перед біографами цієї князівської фамілії, й такі, з першого погляду, звичні — коли народилась людина, якого саме дня ступила за межу вічності, була похована тощо. В пошуках відповідей минають роки, десятиліття. Буває, на дослідницький кін виходять відомості, які, здається, нарешті розв'язали проблему, але згодом стає зрозуміло, що й вони неточні. Однією з таких загадок є день поховання князя Олександра Острозького.

Олександр був наймолодшим сином і водночас останньою дитиною в родині київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького й Софії з Тарновських. Він прийшов у світ, імовірно, 2-3 червня — цю найпізніше 1 липня 1570 року в маєтку Вевюрка² неподалік Тарнова³. Виховувався при князівському дворі в Острозі⁴, певне, навчався в заснованій дідом тутешній школі. 6 травня 1593 року отримав по своєму рідному братові Янушеві уряд волинського воєводи⁵ і став коронним сенатором⁶. Брав дієву участь у політичному та релігійному житті Речі Посполитої⁷. В 1592 році одружився з Анною Костчанкою зі Штемберку⁸. У них народилося восьмеро дітей — п'ятеро синів та троє доньок⁹.

Останній рік життя молодого князя розпочався участю в сеймі, який відбувався у Кракові з 4 лютого по 5 березня 1603 року¹⁰. Наприкінці лютого та протягом березня Олександр і Януш Острозькі у Кракові й сусідньому Новому Місті Корчині полагоджували розпочату кілька років тому справу розподілу

¹ Дякую Ігорю Тесленку за допомогу в процесі підготовки цієї публікації.

² Нині — село в Денбіцькому повіті Підкарпатського воєводства у Польщі.

³ Kowalska H. Aleksander Ostrogski // Polski słownik biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. — Т. 24. — С. 480. Знавець минувшини польських родів, Шимон Старовольський стверджував, що кн. Софія померла 1 липня 1571 року, через чотири тижні після пологів (*Starovolscius S. Monumenta sarmatarvm, viam vniuersae carnis ingressorum*. — Cracovia, 1655. — С. 646-647). Виходячи з цього повідомлення, Юзеф Вольфф відносив народження кн. Олександра Острозького на червень 1571 року (*Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*. — Warszawa, 1895. — С. 358). Однак, ця дата виходить за межі традиційної біографії Софії Острозької, котра ступила за межу 1 липня 1570 року, як вважається, невдовзі після народження наймолодшого сина (Kowalska H. Aleksander Ostrogski. — С. 480; Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. — Київ, 2012. — С. 1215-1216). З епітафії князя Олександра Острозького довідуємося, що він «*vixit annis tribus de triginta et mensibus sex*» — «*прожив тридцять і три роки та шість місяців*» (*Архимандрит Амвросий. История российской иерархии*. — Москва, 1813. — Ч. 5. — С. 390). Знаючи, що вельможа помер у грудні 1603 року, припускаємо, що він міг народитись у травні-червні 1570 року, маючи, таким чином, на момент смерті 33 роки та 6 повних місяців. Однак, якщо повірити Старовольському в тому, що Софія Острозька пішла з життя за чотири тижні після пологів, то можна обережно віднести дату народження княжича Олександра на 2-3 червня 1570 року. Остання дата прекрасно вписується й у період, зазначений в посмертній інскрипції.

⁴ Kowalska H. Aleksander Ostrogski. — С. 480.

⁵ *Urządnicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Opr. M. Wolski*. — Kórnik, 2007. — С. 152; Kowalska H. Aleksander Ostrogski. — С. 480; *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...* — С. 358.

⁶ *Sokolowski W. Politycy schyłku złotego wieku: małopolscy przywódcy szlachty i parlamentaryści w latach 1574 – 1605*. — Warszawa, 1997. — С. 18.

⁷ Kowalska H. Aleksander Ostrogski. — С. 480.

⁸ *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...* — С. 358; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Перекл., упорядк. і передм. І. Ворончук. — Київ; Старокостянтинів, 2001. — С. 39.

⁹ Ворончук І. Ковальський М. Острозький Олександр (*бл. 1.07.1570 – + 2.12.1603) // Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання. — Острог, 2019. — С. 445-446; Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі // *Studia historica res gestas Ostrogoiae illustrantia*. Vol. 2. — Острог, 2001. — С. 14.

¹⁰ Жукович П. Сеймова боротьба православного западнорусского дворянства с церковной унією (до 1609 г.). — Санкт-Петербург, 1901. — С. 425-426; *Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich*. — Toruń, 2002. — С. 130; *Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493 – 1793 // Archiwum komisji historycznej*. — Kraków, 1948. — Seria 2. Т. 4. — № 3. — С. 145.

батьківських і материнських маєтків¹¹. За родинною угодою, після розподілу батькові належало користуватися своїми набутками довічно¹². Однак, Олександр із невідомих причин порушив домовленість і поквапився протягом 27 квітня — 28 травня того самого року ув'язатись у належну йому частину батьківського спадку і стати її повноправним власником¹³. В Острозькій волості, поряд із Нетішином і Кривином, йому відійшли й такі села, як Вельбівно, Плужне, Моцаниця, Волосківці, Нараївка, Лисиче та ще чимало інших¹⁴.

Невдовзі, після ув'язання в підострозьку частину маєтків, Олександр зі своєю дружиною подався до Любліна. Тут 29 квітня він уніс до книг Люблінського трибуналу документ-туторію. Згідно з нею, у випадку смерті князя право опікуватися майном і нащадками цілком переходило до його вдови¹⁵.

¹¹ На схилі віку князь Василь-Костянтин Острозький поділив свої неозорі маєтки між синами — волинським воєводою Олександром і краківським каштеляном Янушем. Перемовини щодо архітектоніки часток тривали протягом 1600 – 1603 років. Серед останніх у цій справі підготовчих документів ті, що з'явилися 27 лютого 1603 року в Кракові (Archiwum Narodowe w Krakowie, Polska, *Castrensia Cracoviensia*, sygn. 176, s. 1498-1499, 1509-1514). 10 березня того самого року було описано набутки, які кожен із братів отримував із батьківських, а 17 березня — з материнських маєтків. До гродських судових книг Нового Міста Корчина результати розподілу «батьківщини» вписали 13 березня, а «материзни» — 20 березня 1603 р. (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі — ЛННБ України), відділ рукописів, ф. 91: *Архів Радзівинських*, спр. 181 / VI – 4, ч. 1 (а), арк. 1-16 зв., 30 зв.-41; Biblioteka PAN w Krakowie, Polska, oddział rękopisów, sygn. 2251; Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. — Київ; Острого; Нью Йорк, 2004. — С. 86-102).

В історіографії щодо цієї проблеми є низка тверджень, які потребують уточнення. Так, польська дослідниця Галина Ковальська ствердила, що князь Олександр Острозький «3 V 1603 учинив із братом Янушем поділ...» (Kowalska H. Aleksander Ostrogski. — S. 480). Вище вже говорилося про те, що розподіл відбувся в березні 1603 р.

Український історик Микола Ковальський зазначив, що «документ (розподілу. — Т.В.) був записаний 20 березня у гродську актову книгу “нового міста Корчина” біля Сандомира» і додав у примітці: «Датування цього документу встановлене на підставі запису в кінці його тексту в актовій книзі м. Корчина — “Feria quinta post Dominicam Laetare” — четвер після серединопісної неділі — 20 березня...» (Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1975. — Вып. 2. — С. 122. Порів. Атаманенко В. Акт поділу володінь князя В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 року // Острозька академія: історія та сучасність... — С. 50). Наскільки нам відомо, у гродську книгу Нового Міста Корчина не було вписано цілісного документу розподілу, який би датувався 20 березня 1603 р. Перевірити ситуацію неможливо, бо ці судові книги втрапились. Натомість точно знаємо про два окремі записи — від 13 та 20 березня. При цьому латинська фраза датування «Feria quinta post Dominicam Laetare» («четвер після неділі Летаре») вказує не на 20, а на 13 березня (Горбачевский Н. Археографический календарь на две тысячи лет (325 – 2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два года (1583 – 2324) по григорианскому счислению. — Вильна, 1869. — С. 29). Це датування вміщене наприкінці документу про розподіл «батьківщини». Розподіл «материзни» завершується іншим формулюванням дати — «Actum in castro Nouae Ciuitatis Korezyn Feria quinta post dominicam Iudica proxima» («Діялося в замку Нового Міста Корчина у четвер після неділі Юдіка»). Цей день у 1603 р. припадав на 20 березня (Горбачевский Н. Археографический календарь... — С. 29; ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 91, спр. 181 / VI – 4, ч. 1 (а), арк. 41). Див. також: Там само, спр. 60, арк. 42 зв., 50, 74.

Неточність датування є й у праці Ірини Ворончук. Так, історикня зазначила: «20 травня 1603 р. угода про поділ Острожчини була внесена до гродських книг міста Корчина Сандомирського воєводства: “А деяло се на замку Нового места Корчина в четверг по недели середопостной бълзишой року панского тисеча шестсот третего”». Дослідниця оперує копією джерела, що зберігається в Центральному державному історичному архіві у м. Києві, ф. 223: *Колекція серія «Б»*, оп. 1, спр. 332 (Володіння князів Острозьких... — С. 72). Як і в коментованому вище випадку, йдеться не про цілісний документ щодо розподілу маєтків, а лише про якийсь один із, принаймні, двох. Середина православного посту в 1603 р. припадала на 9 березня, відтак четвер — це 13 березня. На підставі отриманої дати та з огляду на частково опублікований текст цього документа (див. Описи Острожчини... — С. 86-102) стверджуємо, що йдеться про впис до Новокорчинського гроду тексту, що стосувався розподілу «батьківщини». Тож, дата 20 травня 1603 р. помилкова в принципі.

В енциклопедичному гаслі, присвяченому акту розподілу маєтків князів Острозьких від 1603 р., Віктор Атаманенко висловив думку: «Отже, можна вважати, що в його основі лежали попередньо створені документи» (Атаманенко В. Акт поділу володінь... — С. 50). На нашу думку, серед підготовчих документів могли бути два описи часток Острозького князівства, у яких не зазначено про те, кому з братів яка саме відійшла (ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 91, спр. 181 / VI – 4, ч. 1 (б), арк. 1а-33а зв.).

¹² ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 91, спр. 181, ч. 1 (а), арк. 13 зв.-14.

¹³ Ковальський Н. Істочники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века: Структура источниковой базы. — Днепропетровск, 1982. — С. 71-75.

¹⁴ Описи Острожчини... — С. 103-104.

¹⁵ Демченко Л. Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких першої чверті XVII століття // Острозька давнина. — 2015. — Вип. 4. — С. 150.

В історіографії є думка, що це свідчило як про напружені стосунки Олександра з рідним братом, так і про те, що він, «не виключено... мав поважні проблеми зі здоров'ям або підозрював, що його життю може щось загрожувати»¹⁶.

Казимир Готтфрід ствердив про те, що князь Олександр Острозький улітку 1603 року недовго перебував у ярославському замку, після чого подався люструвати родинні волинські маєтки¹⁷.

В 1603 році окремі клопоти у волинського воєводи були пов'язані з Полонним, яке він, певне, незадовго перед тим записав дружині¹⁸. В середині літа, 15 липня 1603 року князь Острозький видав місту привілей, звільняючи його на 20 років від сплати податків¹⁹. Восени Олександр уладнував зі своїм рідним братом Янушем деякі тамтешні межові клопоти. Зокрема, 4 жовтня 1603 року в Острозі брати домовилися щодо розмежування маєтку Чорторія від сіл Волиці й Котелянки на Полонщині. Того самого часу між братами відбувалося й урегулювання якихось межових питань (певне, теж у Полонській волості), пов'язаних із проведенням навесні маєтковим розподілом²⁰. Ще один документ, який визначав границі між маєтком Чорторія й селом Котелянка, з'явився 16 жовтня 1603 року, незадовго до смерті князя²¹.

* * *

Нашого героя не стало на початку грудня 1603 року. Смерть магната, хоч і не залишилась зовсім без уваги сучасників, проте й не набула надто широкого розголосу, принаймні, у відомих нам писемних джерелах. Тексти щодо цього доволі лаконічні. Схоже, що частина з них ґрунтувалась на чутках, тому загальний «дзвін» події різниться нюансами. Спробуймо підсумувати, що ж ми знаємо про день смерті князя, місце та обставини відходу його за межу.

За повідомленням Якима Єрлича, князя Острозького отруїв його слуга²². Вельможа помер, як зазначено в рукописному «Октоїху» Дерманського монастиря, 2 грудня 1603 р.²³ Смерть застала волинського воєводу, згідно з «Острозьким літописцем», у маєтку Красне²⁴ чи, відповідно до твердження ксьондза Яна Велевицького, в Тернополі²⁵.

Інші тексти доповнюють сказане деякими деталями. Так, новгородський підсудок Федір Євлашевський уточнив, що князь Острозький помер «у Красному, своєму маєтку на Поділлі»²⁶. А за розлогою сентенцією надвірного лікаря польського короля Сигізмунда III Йоахима Посселя в переказі Францішка Сярчинського, князь «коли об'їжджав свої на Волині маєтки... від однієї володарки, волюючи пити, прийняв поданий собі келих меду, який був приправою для любовного потягу.

¹⁶ Демченко Л. Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких першої чверті XVII століття... — С. 150-151.

¹⁷ Gottfried K. Anna Ostrogska wojewodzina wołyńska. — Jarosław, 1939. — S. 26.

¹⁸ У виданні «Кременецький земський суд. Описи актових книг» (Київ, 1965, вип. 2, с. 116) говориться про «дарчий запис волинського воєводи кн. Олександра Острозького своїй дружині Анні на Полонську маєтність», що датується 4 лютого 1603 р. й уписаний 19 лютого того самого року. Ігор Тесленко, який проглядав запис в оригіналі, в листі до автора статті зазначив, що це — вписання зізнання дарчого запису, яке було зроблене в новокорчинських судових книгах. До всього, при внесенні тексту до кременецьких книг князь Острозький уже фігурує як покійний. Остання обставина змушує віднести дату копії новокорчинського зізнання в Кременецьких книгах щонайраніше на 1604 р., а дату обляти дарчого запису в новокорчинських книгах — щонайпізніше на 1603 р. Зважаючи на погану збереженість кременецьких судових книг, припускаємо, що архівісти-впорядники могли чітко прочитати дату новокорчинського зізнання — 4 лютого 1603 року. Відтак, й умістили його серед судових записів 1603 року. Те ж, що князь Олександр Острозький міг 4 лютого 1603 р. перебувати в Новому Місті Корчині, видається цілком імовірним з огляду на вже відомі нам обставини. (Висловлюю подяку Ігорю Тесленку за відомості щодо дарчого запису кн. О. Острозького.)

¹⁹ Володіння князів Острозьких... — С. 249-250.

²⁰ ЛННБ України, відділ рукописів, ф. 91, спр. 41, с. 8.

²¹ Там само, с. 7.

²² Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka / Wyd. K. W. Wójcicki. — Warszawa, 1853. — Т. 1. — S. 33.

²³ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. — Киев, 1859. — Т. 4. — С. 106. Таку саму дату наводить й автор «Острозького літописця» (Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. — Київ, 1971. — С. 130). Цей же день фігурує й у творі «Лямент дому княжат Острозских над зешлым с того света ясне освещоным княжатею Александром Коньстантьиновичом княжатею Острозским, воєводою волянским» (Українська поезія. Кінець XVI — середина XVII ст. / Упорядн.: В. Колосова, В. Крекотень, М. Сулима. — Київ, 1992, дата вказана в примітці до твору).

²⁴ Бевзо О. Львівський літопис... — С. 130.

²⁵ Ks. Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1600 do r. 1608 (włącznie) // Scriptores rerum polonicarum, t. 10. — Kraków, 1886. — P. 47.

²⁶ Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego nowogrodzkiego podsędką 1546 – 1604 / Wyd. T. Xże L. — Warszawa, 1860. — S. 73.

Одразу відчув князь шкідливі наслідки приправленого напою, ставало йому дедалі гірше, і в тій хворобі закінчив життя у 1606 р. (Так у тексті. — Т.В.)»²⁷. *Отже, Поссель (якщо тільки його повідомлення коректно переповів Сярчинський) винуватицею смерті волинського воєводи зробив безіменну «володарку», певне, власницю чи посесорку неназваного маєтку, через який проїжджав князівський двір*²⁸. *До повідомлення ж Євлашевського, який стверджує про смерть у Красному на Поділлі, ми ще повернемося.*

*Насамкінець, придивімось ближче до тексту єзуїта Яна Велевицького. Ми пам'ятаємо, що за його щоденником князь Олександр Острозький закінчив життя у Тернополі. Ось як він писав: «...13 дня цього місяця [грудня. — Т.В.] Олександр князь Острозький, волинський воєвода, найбільший патрон схизми, у Тернополі скінчив своє життя, чотири дні умираючи. Й пішла чутка про його отруєння. Через що тернопільський префект старався його прихильність собі повернути. Але оскільки у великій кількості згадане отруєння отримав, тому серце в нього не єдине ослабло, але навіть сам слабнути зараз почав»*²⁹.

Таким чином, про дату смерті ми довідуємося, принаймні, з чотирьох джерел — рукописного «Октоїха» Дерманського монастиря, «Острозького літописця», «Ляменту дому княжат Острозских...», а також із повідомлення Яна Велевицького. В перших трьох випадках говориться про 2 грудня, в другому — про 13 число того самого місяця. При цьому потрібно пам'ятати, що дата в «Октоїху» й «Острозькому літописці», безперечно, подана за Юліанським календарем, а у Велевицького — за Григоріанським. Тож, якщо останню дату теж представити у Юліанському форматі, отримаємо 3 грудня. Розбіжність очевидна, а прийняти ту чи ту дату означало б зайняти цілком суб'єктивну позицію.

*Рятівною соломинкою в цьому випадку міг би стати панегіричний твір, підготовлений до річниці смерті князя Олександра Острозького духівником його вдови Якубом Сливським. Він виголосив його 12 грудня 1614 року*³⁰. *Міркуючи, що в родині покійного князя добре пам'ятали про день його скону, а відтак річницю обходили саме 12 грудня за новим стилем, можна було б ідеально співставити цю дату з 2 грудня за старим стилем. Проте в наступному тексті схожого кшталту, підготовленому Сливським, зазначено, що він був публічно оприямлений наступного дня після католицького свята непорочного зачаття Діви Марії*³¹, *тобто 9 грудня. Тож, і на часові репери, вміщені у панегіричних оповідях, розраховувати не доводиться.*

*Не залишається нічого, як удатися до останньої, посмертної інстанції, ти то пак інсталяції — надгробка князю Олександрові Острозькому з його епітафією. Згідно з цим текстом, волинський воєвода помер «року 1603 дня 12 місяця грудня»*³². *Без сумніву, що дата на пам'ятнику представлена згідно з Григоріанським календарем, а відтак прекрасно узгоджується з 2 грудня за Юліанським календарем. В цьому випадку суголосною буде й дата виголошення першої з двох відомих нам панегіричних промов ксьондза Якуба Сливського (12 грудня 1614 року). Схоже, на цьому можна зупинитися та прийняти за дату відходу за межу князя Олександра Острозького 2 (12) грудня 1603 року*³³.

Складнішим ребусом є визначення місця, у якому волинський воєвода ступив за межу. Ми вже знаємо, що джерела повідомляють про Красне, в іншому випадку — Красне як маєток князя Олександра

²⁷ *Siarczyński F.* Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego, zawierający opis osób żyjących pod jego panowaniem, znamienitych przez swe czyny pokoju i wojny, cnoty lub występki, dzieła pismienne, zasługi użyteczne i celne sztuki, porządkiem abecadła ułożony. — Lwów, 1828. — Cz. 2. — S. 45-46. Ці ж версії з негативною оцінкою, даною князеві Олександрові Францішком Сярчинським, повторив і Станіслав Кардашевич, хоча варіант Сярчинського — з певним сумнівом (*Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. — Warszawa; Kraków, 1913. — S. 44).

²⁸ Повідомлення Йоахима Посселя у праці Казимира Готтфрида набуло кумедно-анекдотичної трансформації. У примітці автор, покликаючись на Францішка Сярчинського, ствердив: «Сярчинський... додає, що князь помер недалеко від Володарки на Волині, коли спрагнений випив разом із келихом меду приправу любовного напою, що призвело до смерті» (*Gottfried K. Anna Ostrogska...* — S. 26).

²⁹ *Ks. Wielewicki J.* Dziennik spraw domu zakonnego oo. Jezuitów... — P. 47 (українською переклала Богдана Петришак, за що висловлюю їй подяку). Порів. *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). — Санкт-Петербург, 1901. — С. 434; *ks. Makara J.* Dzieje parafji Jarosławskiej. — Jarosław, 1936. — S. 110.

³⁰ *Sliwski J.* Chleb duchowny, albo kazanie (...) na anniwersarzu Iasnie Oswieconego Alexandra Xiążęcia Ostrogskiego (...). — Kraków, 1615.

³¹ *Ejusdem.* Rocznica Sielska. Zá duszę Alexandra Xiążęcia Jego Mści Ostrogskiego, Woiéwody Wołynskiego, W Grodzisku po Naświétszey Pánnu poczęciu, názáiutrz odpráwiona. — S. a., s. 1.

³² *Архимандрит Амвросий.* История российской иерархии. — Ч. 5. — С. 390 (латиномовний текст епітафії); *Струменский М.* Из Острожской старины. — Сергиев Посад, 1916. — С. 9-10 (російськомовиний переклад латиномовної епітафії).

³³ Цю дату, щоправда без указівки на джерело, подає й Томаш Кемпа (*Кемпа Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. — S. 132).

Острозького на Поділлі, а також Тернопіль. Інтуїція підказує, що зі смертю вельможі якимось чином пов'язані і Красне, й Тернопіль. Відтак, на нашу думку, Красне, що було князівською власністю на Поділлі й сьогодні лежить у межах Вінницького району Вінницької області, з цього ряду варто виключити. Залишається пошукати якийсь інший населений пункт з аналогічною чи схожою назвою, який би лежав неподалік Тернополя. Таких претендентів може бути, принаймні, три: Красне у Золочівському районі Львівської області; Красна (до 2008 — Красне) Тернопільського (раніше — Зборівського) р-ну й Красне Чортківського (раніше — Гусятинського) р-ну — обидва останні — в Тернопільській області. Зважаючи на брак уточнюючих обставин і потрібних у такому випадку деталей, припускаємо, що волинського воєводу князя Олександра Острозького отруєно в котромусь із маєтків з назвою Красне, після чого він подався до належного йому за поділом 1603 року Тернополя, де й попрощався з життям. Виходячи за межі історичних джерел, Василь Ульяновський припускає, що князь Острозький міг захворіти чи померти в Старокостянтиніві³⁴.

Доволі непевними є й повідомлення про обставини, у яких наймолодший син князя Василя Острозького прощався із життям. Джерела мовчать про те, хто стояв біля князевого смертного ложа, чи були поруч із ним дружина й діти, чи споряджав він нашивидуруч акт останньої волі... Згідно з текстами, які постали через багато років по тому, князь Олександр перед відходом за межу волів мати при собі ксьондза, про котрого «не раз, але кільканадцять разів згадував», а «приведеного попа вигнав, ксьондза по тому як і перед тим згадував»³⁵. Чи ці сентенції відображають лише прагнення вдови, Анни Костчанки Острозької, посмертно піднести з допомогою духівника репутацію свого чоловіка в очах католицького поспільства Речі Посполитої, а чи відображають стан справжніх духовних поривань волинського воєводи — питання залишається відкритим³⁶.

* * *

З часом покійного князя Олександра Острозького доправили до Полонного, котре, як ми пам'ятаємо, волинський воєвода незадовго до смерті записав дружині. Звідси княгиня Анна 14 січня 1604 року написала листа до великого коронного канцлера Яна Замойського. В ньому повідомила вельможі про обумовлений час поховання в Острозі її чоловіка. При цьому попросила адресата завчасно прибути до Полонного, аби своєю присутністю «оздобити» провадження до Острога «зацного тіла»³⁷. Того самого дня до Замойського звернувся з Острога і князь Василь-Костянтин Острозький. Скорботний батько теж повідав урядникові про час поховання свого сина та висловив упевненість, що вельможя, «вихований під тією ж смертельністю», прибуде на похорон³⁸.

Дотепер в історіографії немає однастайності щодо питання, якого саме дня відбулось поховання волинського воєводи князя Олександра Острозького. Автор цих рядків в одній зі своїх ранніх праць назвав 24 лютого 1604 року³⁹. Невдовзі Томаш Кемпа ствердив, що справа припала на 3 лютого⁴⁰. Василь Ульяновський без поклику на джерело прийняв 24 лютого⁴¹. Нарешті, Людмила Демченко та Ігор

³⁴ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький... — С. 1262. Його припущення ґрунтується на тому, що в старокостянтинівській замковій церкві св. Трійці було виявлено темперне зображення із сюжетом, що представляє чоловіка в синьому жупані, який стоїть біля іншого чоловіка, що лежить одягнутим у все біле. Припускають, що це князь Василь Острозький стоїть біля смертного ложа свого сина (Там само).

³⁵ Sliwski J. Chleb duchowny albo kazanie... — S. 18. Подібну сентенцію Якуб Сливський повторив у 1623 році (див. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. — Київ, 2002. — С. 20). Як відзначає Наталія Яковенко: «На честь Сливського, він утримався від спокуси посмертно конвертувати покійного, обмежившись розлого аргументованим твердженням, що той “не був еретиком”» (Там само).

³⁶ Подібним чином описав цю ситуацію і Ян Велевицький: «Відчуваючи однак сусідство смерті, прагнув католицького священника, щоб коли скоро перед Апостольським престолом буде виправаний, дозвіл був, щоб лист про його смерть в усіх храмах могли розмістити, які не лише на річницю [правитимуть?], а набагато частіше до того часу, доки це напишемо, найясніша княгиня острозька і ярославська Анна з Штембергів, вдова, турбуватися не перестане» (Ks. Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo. Jezuitów... — P. 47, українською переклала Богдана Петришак).

³⁷ Лист кн. Анни Острозької до Яна Замойського з Полонного від 14 січня 1604 р. (Archiwum główne akt dawnych w Warszawie, Polska (далі — AGAD w Warszawie), Archiwum Zamoyskich, sygn. 685, s. 43).

³⁸ Лист кн. Василя-Костянтина Острозького до Яна Замойського з Острога від 14 січня 1604 р. (Ibidem, s. 62).

³⁹ Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі. — С. 14.

⁴⁰ Кетра Т. Dzieje rodu Ostrogskich. — S. 132.

⁴¹ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький... — С. 1262.

Тесленко вказали, що жалобні врочистості волинського воєводи було призначено на 23 лютого⁴². Яка ж дата слухина? Чи, може, жодна з перелічених?

Світло на цю проблему можуть, передовсім, пролити згадані вище листи княгині Анни Острозької та князя Василя-Костянтина Острозького. Ми пам'ятаємо, що вони у своїй кореспонденції до великого коронного канцлера Яна Замойського вказували конкретно обумовлений день чину похорону. Але й ці джерела щодо такої важливої для нас дати не позбавлені нюансів. Так, у листі вдови до вельможі дата майбутньої церемонії передана у дуже ефектний спосіб — «na dzien XXIV February». Послання ж князя дійшло до нас зіпсованим, і при цьому, як не прикро, постраждало одне зі слів дати поховання: «pro die vigesima t[...]».

Обізнаний читач одразу побачив у першому листі тандж в передачі дати з допомогою латинської графіки — такого числа при грамотному застосуванні римських цифр немає. Разом із тим, зрозуміло, що той, хто писав, мав на увазі комбінацію: 20 + (5-2), отже 23. В іншому випадку ми маємо справу з утратою значної частини слова, котре, своєю чергою, входить до складної конструкції з двох слів. Латинське — «vigesima» означає двадцять, а єдина збережена наступна літера «t» не дає інших варіантів, крім — «tertia» — третього. Тож, як і в попередньому випадку, отримуємо число «23». До речі, таке ж продовження після літери «t» — «tertia» додав іншим почерком та чорнилом, певне, реставратор листа.

Додатковим підтвердженням того, що поховання волинського воєводи князя Олександра Острозького таки відбулось 23 лютого 1604 року, або ж, щонайменше, того дня розпочались поховальні заходи, може слугувати лист князя Василя-Костянтина Острозького до вже відомого нам Яна Замойського від 24 лютого. В ньому київський воєвода констатує обставину, що хоча коронний канцлер і не зміг прибути до Острога, однак «уважний і мудрий лист» його «й живі слова його милості пана старости раціборського», котрого вельможя «від себе до тих обрядів відрядити зволив», неабияк підтримали князя в його скорботі. Природньо очікувати, що князь Острозький продиктував листа до Замойського вже наступного дня після проведених поховальних урочистостей. При цьому не виключено, що він міг зробити це й наприкінці того самого дня, якого відбувся похорон. Тож, за браком додаткових відомостей, констатуємо, що тіло князя Олександра Острозького поклали до усипальниці в Острозькому Богоявленському храмі чи 23, чи 24 лютого 1604 року.

Місце останнього спочинку волинського воєводи в Богоявленському соборі на дитинці острозького замку прикрашав темнокавового кольору мармуровий пам'ятник. Він являв собою скульптуру зодягненого в обладунки князя, що спить сидячи («подобно как на табурете спящего») ⁴³. Цю композицію бачили у храмовій будівлі ще навіть наприкінці XVII ст. ⁴⁴, вже по тому, як собор перестав функціонувати, а тлінки Олександра Острозького його донька Анна-Алоїза Ходкевич, як уважається, 1636 року перевезла до Ярослава ⁴⁵ й поховала поряд зі своєю матір'ю Анною Костчанкою ⁴⁶. В червні 1722 року надгробок перемістили в костюл до Острозького єзуїтського колегіуму ⁴⁷, де він стояв ще на початку XIX століття ⁴⁸. Подальша доля монументу — невідома.

⁴² Демченко Л. Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких першої чверті XVII століття. — С. 151.

⁴³ Архимандрит Амвросий. История российской иерархии. — Ч. 5. — С. 389.

⁴⁴ «Посеред замку церква... Потребує швидкого порятунку... Особливо мармуровий надгробок князя Олександра Острозького, різьблений, що являє собою постать князя, що спочиває («dobrze z osobą jego sproczywającą, wugrobionu»), котрий мало що постраждав. Потрібно було б, аби його швиденько винести з церкви» (Ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1690 р. / Підг. М. Боянівська // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. — Львів, 1995. — Вип. 1. — С. 144).

⁴⁵ За іншою версією, Анна-Алоїза Ходкевич «перенесла останки батька з церкви Богоявлення до збудованого нею костелу» (Ворончук І. Ковальський М. Острозький Олександр. — С. 445).

⁴⁶ Про це див. Бевзо О. Львівський літопис... — С. 138; Житецький П. Острозька трагедія // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1903. — Т. 51. — С. 1-24; Załęski S. Jeziuci w Polsce. — Kraków, 1905. — Т. 4. — Cz. 3. — S. 1260-1262; Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький... — С. 1273-1274.

⁴⁷ Załęski S. Jeziuci w Polsce. — Т. 4. — Cz. 3. — S. 1287.

⁴⁸ Архимандрит Амвросий. История российской иерархии. — Ч. 5. — С. 389-390. Василь Ульяновський вважає, що надгробок у Богоявленському соборі та пам'ятник у єзуїтському колегіумі — різні об'єкти. Про те, що монумент із католицької святині не міг бути ідентичним тому, котрий стояв на Замковій горі, свідчить, на його думку, латинський епітафійний напис. Історик заявляє, що в єзуїтському храмі композицію помістила донька покійного Анна-Алоїза Ходкевич. Більше того, історик навіть ствердив, що тлінки Олександра Острозького було повернуто до Острога (Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький... — С. 1275, 1278). Про те, що був лише один надгробний монумент, переконуємося з праці Станіслава Заленського. Автор чітко пише про переміщення скульптури із замкової церкви до костюла в навчальному закладі. Історик, швидше за все, почерпнув

Як і зазначалось на початку, чимало деталей, нюансів сукупної біографії Дому князів Острозьких — невідомі, відтак очікують на своїх терплячих та наполегливих дослідників. У цій статті ми торкнулися кількох дискусійних епізодів життєпису волинського воєводи князя Олександра Острозького. Вдалося з'ясувати, що князь народився, ймовірно, 2-3 червня — щонайпізніше 1 липня 1570 року, і ствердити, що він ступив за межу вічності 2 (12) грудня 1603 року та був похований протягом чи 23, чи 23-24 лютого 1604 року. Його різьблений надгробок тривалий час перебував у Богоявленському соборі на Замковій горі, аж поки його в 1722 році не забрали до костюлу в Острозькому єзуїтському колегіумі. Композицію бачили тут ще на початку XIX століття. Яка її подальша доля — питання залишається відкритим.

Тарас Вихованець (м. Нетішин)

ці відомості з рукописної історії Острозького єзуїтського колегіуму (*Załęski S. Jeziuci w Polsce. — Т. 4. — Cz. 3. — S. 1287*). Латиномовна інскрипція на цьому мистецькому творі може свідчити про те, що пам'ятник з'явився в православному Богоявленському соборі не за життя батька, князя Василя-Костянтина Острозького, а пізніше, можливо, в добу Анни-Алоїзи Ходкевич.

Д О Д А Т К И⁴⁹

№ 1.

1604, січня 14. Полонне. — Лист кн. Анни зі Штемберку Острозької до великого коронного канцлера й гетьмана Яна Замойського з проханням приєднатись до провадження з Полонного тіла її чоловіка, кн. Олександра Острозького, й запрошенням до церемонії поховання його в Острозі.

Iasniewielmożny m[ił]osciwy panie canczle-
rzu coronny, moi m[ił]osciwy panie i przyiacieliu.

Aczbym sobie zyczyła ku pociesnieszemu actowi w[aszą] m[iłość] mego m[ił]osciwego pana wzywac, lecz isz sie tak Panu Bogu podobało (ze mie z ie[g]o x[iążęca] m[iłością] moim m[ił]osciwem panem małzonkiem i dobrodzieiem w kwitńczym iego wieku rozłączyć a w niezmiernym zalu i frasunku z dziatkami na tem swiecie zostawić raczel), trudno sie wolei i przeizrzeniu iego sprzeciwić.

Isz sie tedy czas pogrzebowi ciała zacznego i sławnei pamięci godnego ie[g]o x[iążęcei] m[iłości] pana małzonka i dobrodzieia mego na dzien xxiiy (!) February w Ostrogu złożył, pilnie w[aszą] m[iłość] me[g]o m[ił]osciwego pana prosze, abys w[asza] m[iłość] moy m[ił]osciwy pan s powinności chrzescianskiei do oddania ostatniey posługi zacnemu ciału kilka dni przedtem czasem do Polonnego przybądź raczel, aby prowadzenie tego ciała zacznego bŷtnością w[aszei] m[iłości] me[g]o m[ił]osciwego pana ozdobione beło. Pan Bog hoiną odpłatą za ten miłosierny wczynek w[aszei] m[iłości] memu m[ił]osciwemu panu będzie.

A ia s pozostałym osierociałym potomstwem swem łaskę tę zasługować winna zostanę. Osierociałę służby moie zaleczam w łaskę w[aszei] m[iłości] me[g]o m[ił]osciwe[g]o pana, prosząc Pana Boga, aby przy добrem zdrowiu wszeliakich pomyslных pociech długo fortunnie wyczac w[aszei] m[iłości] memu m[ił]osciwemu panu raczel.

Z Polonnego, die 14 Ianuary 1604.

W[aszei] m[iłości] mego m[ił]osciwego pana vprze-
mie zyczliwa przyiaciołka y sługa
Anna z Stemberku, xiężna Ostroz-
ska, woiewodzina wołynska.
Reką swą. Підпис (?).

AGAD w Warszawie, Archiwum Zamoyskich,
sygn. 685, s. 43. Оригінал.

⁴⁹ Тексти публікуються близько до оригіналу. При цьому написання великої літери подане відповідно до сучасних вимог. Додано розділові знаки. Місця, які не вдалося прочитати, позначені [...]. Елементи, відчитання яких викликає сумнів, марковано (?). Суттєві описки підкреслено (!). Знищені і реконструйовані слова, а також відсутні у зв'язку зі скороченням фрагменти слів подано у квадратних дужках []. Надрядкові літери передані курсивом.

№ 2.

1604, січня 14. Острог. – Лист київського воєводи кн. Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького до великого коронного канцлера й гетьмана Яна Замойського із запрошенням взяти участь у похованні сина Олександра.

Iasnie wielmozny a mnie m[iło]sziwy panie
hethmanie y canclierz u coronnÿ etc.

Życzliwość powolnych służb mych w laskę w[aszei] m[iłości] me[g]o m[iłościwe]o pana [zalecam].

Prawo od wieków swiatu naznaczone. Kroliewstwa, panst[wa] [...] swoią myślą, swoim rządem obracając (?), nie chciało [...] wic pewnego, procz samei odmianej. Zaczynasz wszystkie [...] [lu]dzkie, które w tejże oyczyźnie poczynają się, rosną, k[witną?] [...] dekretem (?), aby upadli, ydą, alie liedwo kiedy kogo t[...] [...] ta strzala dotknęła, yako mnie w starosti mei zrobi[...] [...] [na?]der prętkie odesce syna me[g]o Aliexandra pana woiewo[dy] [wołyń]skiego, ktorego zalosnemu cialu zesmy pro die vigesima t[ertia] Februari pogrzeb w Ostrogu naznaczyli.

Pewniem iesth teg[o], ze w[asza] m[iłość] moi m[iło]sziwy pan, pod tąż smiertelnoscia wychowani, Bogu, zwyczaiovi y chrzescyanskiemu kosczol[owi] [...] na ten czas oznaimionÿ strapionym nam [...] będziesz raczył. Za co Dom nasz zamyslony w[aszei] m[iłości] m[ego miłościwego] pana sluzyc obliגיע się.

Na ten czas siebie (?) same[g]o [zalecam] w m[iło]sziwą laskę w[aszei] m[iłości] me[g]o m[iłościwego] pana.

Z Ostroga, 14 Ianuary a[n]o 1604.

W[aszei] m[iłości] me[g]o m[iłościwego] pana uprzejmie
zyczliwy przyaciol
i slug[a napo-]
volni[ęszy]
Constanty xiąze Ostro[ęskie],
woiewoda kyow[ski].
R[ęka] swą.

AGAD w Warszawie, Archiwum Zamoyskich,
sygn. 685, s. 62. Оригінал.

⁵⁰ Текст утрачений.

⁵¹ Текст утрачений.

⁵² Текст утрачений.

⁵³ Текст утрачений (?).

⁵⁴ Текст утрачений (?).

⁵⁵ Текст утрачений (?).

⁵⁶ Частина слова втрачена й дописана в рукописі іншим почерком.

⁵⁷ Текст утрачений.

⁵⁸ Текст зруйнований.

№ 3.

1604, лютого 24. Острог. — Лист київського воєводи кн. Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького до великого коронного канцлера й гетьмана Яна Замойського з подякою за дієву підтримку у зв'язку з утратою та похованням сина Олександра.

Iasnie wielmoznÿ m[iłos]cziwÿ panie
canclerzu ÿ hetmanie coronnÿ.

Wzywałem w[asza] m[iłość] me[g]o m[iłos]cziwe[g]o pana do domu płaczu ÿ zaliow swoich. Nieÿzbym uczęstnika onych w[aszei] m[iłos]czi mieć chciał, alie abym ciężkość ich w tem osłabieniu wieku a utrapieniu umysłu me[g]o, wsparthy przytomnością w[aszei] m[iłos]c[i], snadniei znosieł, ÿ teÿ znaczneÿ po miłem synu swoim utrathy upewnieniem prziazni w[aszei] m[iłości] uctouał.

I aczkolwiek wniesione przyczyny niedopusciely miesca prosbÿe moiei, iednak uwazne a mądre pisanie w[aszei] m[iłości] me[g]o m[iłos]cziwe[g]o pana ÿ zywe słowa ie[g]o m[iłości] p[ana] starosty rakoborskiego, ktoregoś w[asza] m[iłość] do owych obrzędow zesłacz od siebie raczeł, nieliedaiako rathowały ÿ lieczyły zał moÿ. Osobliwie zem stąd w dobrą otuchę prziszedł nieodmienneÿ prziazni a łaski w[aszei] m[iłości] me[g]o m[iłościwego] pana ku sobie.

Co tedy w tem litoszci iest w[aszei] m[iłos]ci iako za pobożnÿ chrzescianski miłosierdny affect Pan Bog płathcą w[aszei] m[iłości] zostawa. A co liudzkości ÿ chęci oswiadczenia, tho ÿ mnie, ÿ wszytek Dom moÿ, a osobliwie na ktorych imie ÿ oczekiwanie oÿcowskie dopiero zostawa, obowiązuie do wszeliakiego zasługowania. A daÿ Boze, aby we wszystkim pociesnym, sławnem a zawsze zgodnym z rządzą w[aszei] m[iłości] me[g]o m[iłościwego] pana.

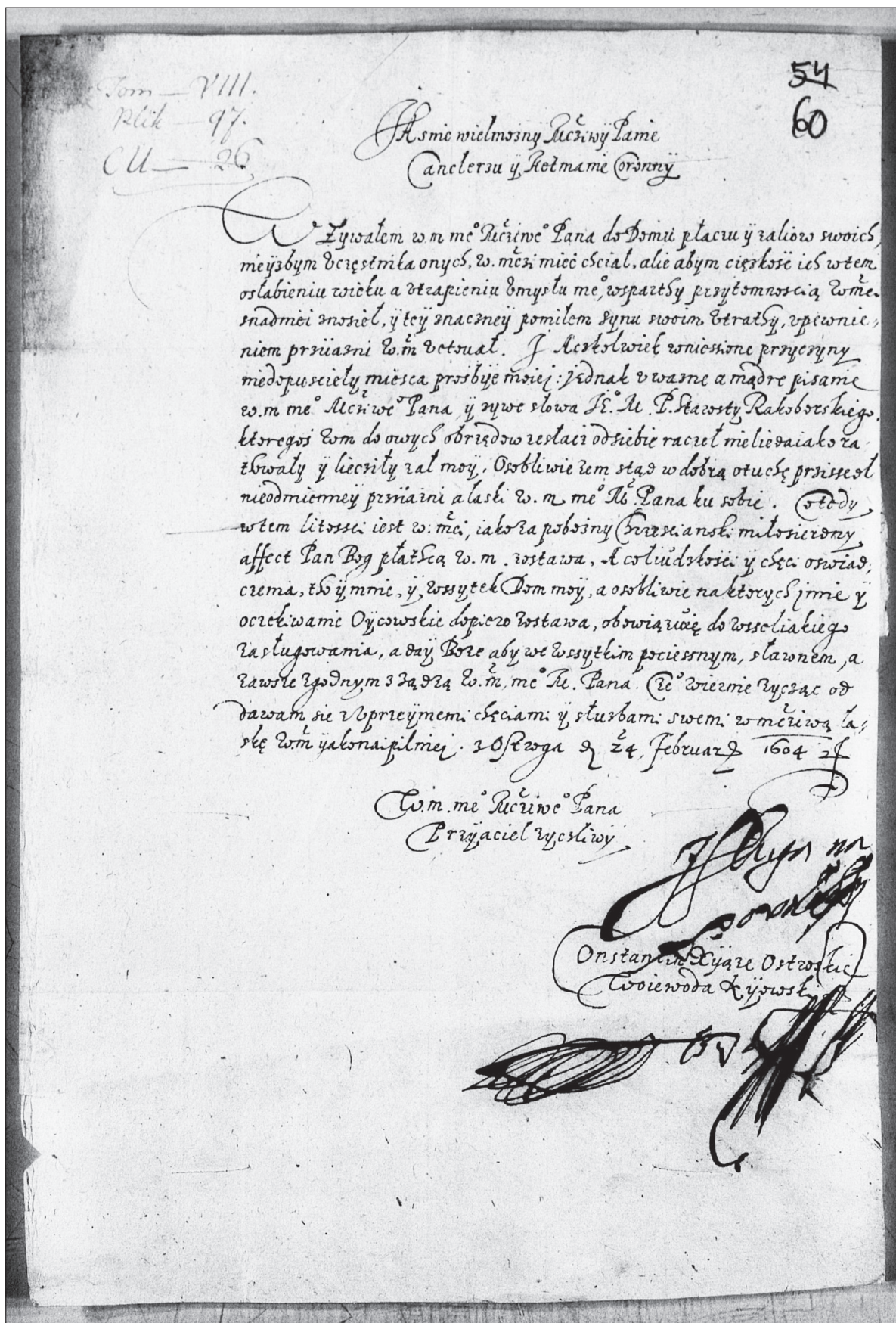
Cze[g]o zycząc, oddawam sie z uprzeÿmemi chęciami ÿ służbami swemi w m[iłos]cziwą łaskę w[aszei] m[iłości] ÿakonaipilniei.

Z Ostroga, die 24 Februar[ii] 1604 r.

W[aszei] m[iłości] me[g]o m[iłos]cziwe[g]o pana
przÿaciel zyczliwy
i sluga na-
povolneyszy
Constantin xÿąze Ostroskie,
woiewoda kÿowsky.
Ręką swą (?)

AGAD w Warszawie, Archiwum Zamoyskich,
sygn. 222, s. 60. Оригінал.

Регест листа: Ibidem, sygn. 8, s. 213-214.

Лист кн. В.-К. Острозького до Я. Замойського з подякою
за дієву підтримку у зв'язку з утратою та похованням
сина Олександра. — Острог, 24 лютого 1604 р.
(AGAD w Warszawie, Archiwum Zamoyskich, sygn. 222, s. 60).